

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.14>
УДК 321.01: 340.12: 323.27: 342.729

ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЇ. ЧАСТИНА VI. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СТАБІЛЬНІСТЬ ЯК ЗАПОРУКА ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА

Кононенко Ю.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-7774>,*

Джолос С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0001-5523>
debofor@gmail.com*

*Попередні статті з циклу «Держава і революції» були опубліковані у
журналі «Публічне право»: № 1-4 (41-44) за 2021 р. і № 1 (45) за 2022 р.*

Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції. Частина VI. Політико-правова стабільність як запорука добробуту суспільства.

Стаття присвячена з'ясуванню загальнотеоретичних підвалин політичної стабільності як запоруки добробуту суспільства.

Виявлено, що перехід від однієї суспільно-економічної формації до другої далеко не завжди сприяє прогресу та покращенню життя суспільства. Вказано, що насправді благополуччя людини і суспільства залежить від поступу науково-технічного прогресу, технологічних, господарських та економічних факторів розвитку, для забезпечення яких необхідна стабільність, дарована і гарантована державою.

Охарактеризовано державу, як найвищу цінність та найважливіший винахід людства, що гарантує мир, безпеку, благоденство і розвиток суспільства за допомогою згуртування сил окремих людей та управління ними. З'ясовано, що з плином часу, роль і значення держави невпинно зростає, пропорційно до ускладнення життя суспільства та потреби управління його справами. Наголошено, що важливою складовою цінності держави є її стійкість, як визначальна підвалина стабільності, що необхідна для планомірного розвитку та нормального буття суспільства.

Визначено, що конституційна монархія і президентська республіка є найбільш придатними для забезпечення стабільності формами правління. З'ясовано, що панування виконавчої влади та авторитарний режим сприяють забезпеченню стабільності. Автори стверджують, що недемократичні режими вельми часто досягають високого рівня ефективності та легітимності, як про це свідчить попередній досвід етатистської Туреччини, СРСР, Третього Рейху, Китаю, Лівії, Білорусі, а також Наполеонівської Франції та численних абсолютних монархій Нового часу (Франція часів Людовіка XIV, Росія часів Петра I та Катерини II, Пруссія часів Фрідріха II та ін.) тощо.

Піддано критиці багатопартійну систему, яка, на думку авторів, свідчить про незрілість політичної системи суспільства та може призвести до падіння державності на тлі загального безладу. Окреслено важливу роль одно- та двопартійної системи у контексті забезпечення стабільності у суспільстві. Автори вказують на необхідність запровадження мажоритарного голосування в один тур для забезпечення формування двопартійної системи тощо.

Ключові слова: суспільно-економічна формація, революція, стабільність, держава, монархія, республіка, демократія, авторитаризм, партійна система, непрямі вибори, закон Дюверже.

Kononenko Yu. S., Dzholos S. V. The State and Revolutions. Part VI. The political and legal stability as the base of the social welfare.

The article is devoted to the general-theoretical grounds of the political stability as the base of the social welfare.

It was found that the transition from the one to another socioeconomic formation not always lead to the progress and positive changes of the quality of social life. The authors say that in reality the welfare of the human and society depends on the evolvement of the scientific and technical progress, technological, productive and economic factors of development, which are based on the stability, given and guaranteed by the state.

The state was characterized as the highest value and the most important invention of the humanity, which guarantees peace, safety, welfare and social development with the help of the management and integrating of efforts of separate people. It was found that the role and significance of the state constantly grows, proportionally to the increasing complexity of the social life and necessity to manage its activities. It was emphasized that stability of the state is one of the most important elements of its value, because it guarantees the orderly development and normal being of the society.

It was found that the constitutional monarchy and the presidential republic are the most appropriate forms of government, which ensure stability. The authors say that the domination of the executive power and the authoritarian regime helps to guarantee the stability. The authors emphasize that undemocratic regimes may achieve the high level of efficiency and legitimacy, as it is proved by the previous experience of the Ottoman Turkey, USSR, the Third Reich, China, Libya, Belarus, as well as the Napoleonic France and numerous absolute monarchies of the early modern period (France of the epoch of Louis XIV, Russia of the epoch of Peter I and Catherine II, Prussia of the epoch of Frederick II, etc.) and so on.

The authors criticize the multi-party system, which shows the immaturity of the political system of society, which may lead to the fall of the statehood with the total disarray in the background. It was substantiated that the single-party and two-party system play the important role in the context of the social stability ensure. The authors emphasize on the necessity of the establishment of the simple-majority single-ballot system to ensure the formation of the two-party system, etc.

Key words: socioeconomic formation, revolution, stability, state, monarchy, republic, democracy, authoritarian regime, party system, indirect election, Duverger's law.

Постановка проблеми. Історія та сучасність свідчать, що революції відбуваються із завидною постійністю. Разом із тим, слід пам'ятати вислів видатного філософа М.О. Бердяєва: «Держава існує не для того, щоб перетворювати земне життя на рай, а для того, щоб завадити йому остаточно перетворитися на пекло» [1, с. 175]. Тож, держава повинна перетворитися з об'єкта революційних посягань на своєрідний демпфер, що убезпечив би суспільство від самознищення та, забезпечивши стабільність, сприяв його процвітанню. Таким чином, вельми важливою теоретичною і практичною задачею є виявлення та розкриття загальнотеоретичних засад забезпечення політичної стабільності, яка необхідна для добробуту і прогресивного розвитку суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. Загалом, досліджувана проблематика перебувала у полі зору багатьох мислителів давнини і сучасності, зокрема, таких, як: О.В. Афанасьєва, М.О. Баранов, М.О. Бердяєв, Е. Берк, В.В. Бушанський, К.В. Душенко, М. Дюверже, О.Д. Керімов, Є.В. Колесніков, Г.М. Комкова, Б. Кухта, А.В. Ліхтенштейн, Н. Макіавеллі, Маколей, О.В. Малько, О.М. Мироненко, Ю.М. Оборотов, Є. Онацький, Полібій, А. Романюк, Дж. Савіль Галіфакс, Г. Сент-Джон Болінгброк, О. Сідней, О.Ф. Скакун, Р. Стилль, Ф.А. Хайєк, М.Т. Цицерон, В.А. Чехович, В.Є. Чиркін, Н.Б. Яромська та ін.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, вбачається, що деякі окремі аспекти досліджуваної проблематики за сучасних умов потребують особливої уваги. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) з'ясувати, чи дійсно перехід до нової суспільно-економічної формації завжди сприяє прогресу та покращенню життя суспільства; б) вказати, що насправді благополуччя людини і суспільства залежить від поступу науково-технічного прогресу, технологічних, господарських та економічних факторів розвитку, для забезпечення яких необхідна стабільність; в) охарактеризувати державу, як благо і найвищу цінність суспільства, роль якої перманентно зростає у контексті забезпечення стабільності, миру, безпеки, розвитку і благоденства; г) визначити придатність різних форм правління, державного

і політичного режиму для забезпечення стабільності, як запоруки добробуту суспільства; г) окреслити роль та значення одно- і двопартійної системи (та непрямих виборів) у справі забезпечення стабільності у суспільстві та вказати на шляхи їх формування тощо.

Виклад основного матеріалу. На жаль, у наш час, так само як і в давнину, у гонитві за абстрактною свободою та іншими примарними речами прихильники радикальних змін всіяко намагаються відкинути усталені традиції та порядки у надії, що революційні перетворення разом зможуть вирішити усі ті проблеми, що накопичувалися роками і століттями. Необхідно зазначити, що однією з причин, що спонукає людей схвально ставитися до революції та вважати її універсальним способом вирішення всіх проблем, є широко поширене хибне уявлення про те, що різноманітні зміни, реформи та новації неодмінно призводять до прогресу та дають змогу «жити по-новому». Водночас, Е. Берк з цього приводу зазначав: «Дух нововведень притаманний характерам егоїстичним, з обмеженими поглядами» [2; 3, с. 100]. При цьому, революційним псевдореформаторам слід пам'ятати слова класика про те, що «Зневажаючи все, що вам належало... ви хочете заснувати справу без капіталу» [2; 3, с. 103].

Примарна сутність свободи, авантюризм революційного шляху перетворень, так само як і всі ті жахи та безглуздості, якими супроводжується боротьба за владу різних угруповань під час революції, вже були нами висвітлені. Тож, до раніше сказаного, у межах цієї статті слід додати, що, попри поширений стереотип, навіть перехід від однієї суспільно-економічної формації до наступної далеко не завжди означає прогрес та покращення соціально-економічного становища народу.

В цьому плані, слід звернути увагу на два аспекти. По-перше, період переходу від античного рабовласництва до середньовічного феодалізму, відомий як Темні віки, тривав приблизно 500 років (з VI по X ст.). При цьому, хоча автори і не поділяють такої думки, Середньовіччя часто сприймається як час регресу, невігластва, мракобісся, занепаду культури, науки, мистецтва, технології, державно-правових інститутів, відродження яких відбулося тільки в епоху Ренесансу, тобто приблизно через тисячу років. По-друге, період переходу вже від феодалізму до капіталізму позначився посиленням соціально-економічного гніту. Так, скажімо, «до другої половини XV ст. панщина була невелика (4-12 днів на рік), при чому селянин міг покинути ґрунт, що вважався за власність пана. Але під кінець XV і в XVI ст. панщина швидко зростає, доходючи на переломі XVI і XVII ст. до 3 днів на тиждень, а в додатку селянинові стає все тяжче покинути ґрунт, що зрештою йому й зовсім забороняється, і він стає кріпаком» [4, с. 1288-1289]. Це було пов'язано з поширенням фільваркової системи господарювання з середини XVI ст. у зв'язку з розвитком внутрішнього і, особливо, зовнішнього ринку, коли у феодалів виникла потреба в організації власного господарства для виробництва хліба на продаж [5].

Натомість, раніше панщина була значно меншою, оскільки мала покрити лише особисті потреби феодала, а не забезпечувати товаром на продаж його безмежні комерційні амбіції. Тож, перехід від феодалізму до нібито більш прогресивної капіталістичної формації, пожвавлення торгівлі, товарно-грошового обігу тощо, насправді, призвели до збільшення рівня експлуатації людини людиною та, таким чином, спровокували руйнівний, кривавий характер буржуазно-демократичних революцій.

При цьому, варто звернути увагу на той факт, що 3-денна панщина при 6-денному робочому тижні (неділя – вихідний день для походу до церкви), тобто умови, за яких експлуатований половину свого робочого часу відробляє на користь експлуататора, у XVI – XVII ст. вважалися надмірним гнітом, що спричинив низку селянських і козацьких повстань, тоді як зараз, на початку XXI ст., мало хто з найманих робітників наслідують навіть мріяти про те, щоб працювати на роботодавця за 50% доходу, який працівник приносять своєю працею...

У свою чергу, соціалістичні революції та перехід від капіталізму до соціалізму у низці країн призвели до становлення тоталітарних режимів та масових жертв у XX ст.

Тож, вищевказане дає підстави стверджувати, що перехід від однієї суспільно-економічної формації до другої доволі часто несе суспільству нещастя і регрес, погіршує становище народу або підвищує рівень його соціально-економічної експлуатації, що провокує найбільш невдоволених до повстання, яке знищує багатовікове надбання суспільства та перешкоджає подальшому нормальному розвитку.

Отже, зазначимо, що справжнє благополуччя людини і суспільства залежить не від «поганої» чи «доброї» влади та «подвигів» героїв-революціонерів, які прагнуть за будь-яку ціну замінити першу на другу, і навіть не від переходу до наступної суспільно-економічної формації шляхом революції, а, навпаки, від відсутності революцій з властивими їм руйнаціями та іншими потрясіннями, від планомірного поступу науково-технічного прогресу, технологічних, господарських та економічних фак-

торів розвитку, що поліпшують реальну якість життя людини, і для забезпечення яких, насамперед, потрібна стабільність, гарантована державою.

Додамо, що хоч якась стабільність, навіть дуже відносна, завжди благотворно впливає на стан справ у державі, а відтак – і на добробут народу, при чому, не тільки у далекому «світлому майбутньому», але «вже зараз і зразу». Достатньо красномовним свідченням цього є наведені нижче статистичні дані Світового банку щодо рівня ВВП України у 2011-2021 рр. [6].

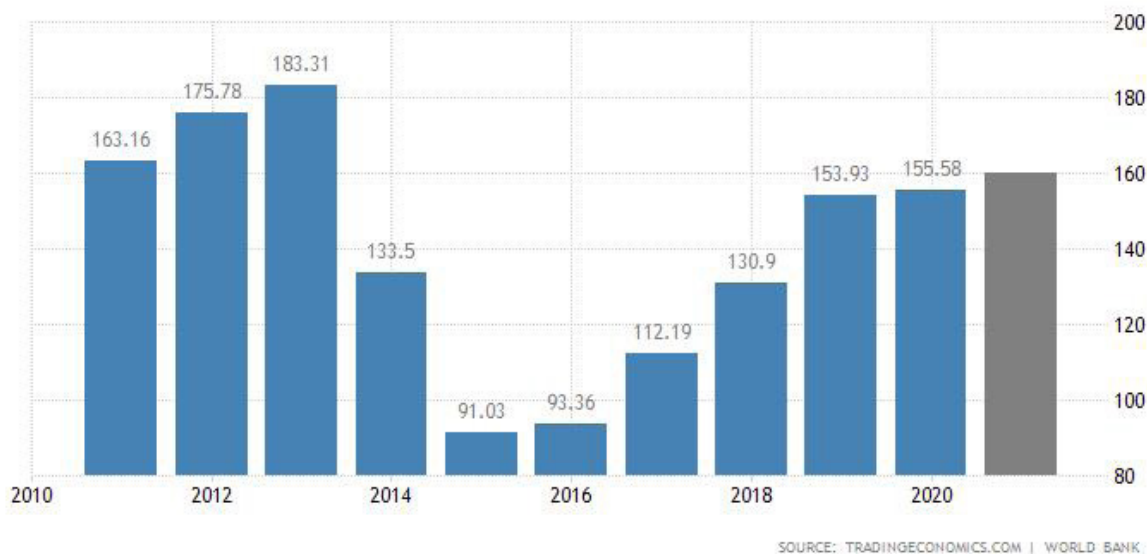

Рис. 1. ВВП України у 2011-2021 рр., млрд. доларів США (за даними Світового банку)

Спробуймо прокоментувати ці дані. Впродовж спокійних 2011-2013 рр. ВВП України неупинно зростає. Революційні події зими 2013-2014 рр. та спричинені ними ускладнення призвели до падіння ВВП України у 2014 р. майже на 50 млрд. доларів США (або на 27% у порівнянні з 2013 р.). За часів активної фази бойових дій на Донбасі у 2015-2016 рр. ВВП України досяг абсолютного мінімуму і впав удвічі, порівняно з 2013 р. Починаючи з 2017 р., коли інтенсивність бойових дій істотно знизилася, Україна потроху почала оговтуватися від революційних і спричинених ними військових потрясінь, і її ВВП почав поступово зростати.

Таким чином, повстання, війни та інші події, що дестабілізують зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію, відкидають будь-яку державу на десятиліття назад. При цьому, достатньо покласти край або хоч трохи пригальмувати революційний безлад, і ситуація в країні, завдяки праці мільйонів її громадян, почне поступово вирівнюватися. Тож, на нашу думку, не революція, а саме її відсутність та елементарна стабільність, навіть при «поганій» владі, є запорукою процвітання суспільства і держави та добробуту народу.

Свого часу, Е. Берк застерігав, що «(революційні) літератори і політики... не поважають мудрість інших, але компенсують це безмежною довірою до власного розуму. Для зруйнування старого порядку речей вони вважають достатньою підставою те, що цей порядок старий... Вони систематично переконують, що все, що постійне, – погане, і тому ведуть безжальну війну з державними устоями. Вони вважають, що форму правління можна змінювати, як модне плаття» [2; 3, с. 164-165].

У сучасності кожний недоосвічений громадянин, який толком не опанував навіть шкільну програму, але має достатньо спритності, аби швиденько знайти відповідь на будь-яке питання в Інтернеті (що, однак, не дає змоги співставляти факти, розуміти сутність речей та формувати цілісну картину світу через відсутність системи знань), вважає себе генієм серед геніїв з усіх питань, у т.ч. і політико-правових, прагне якоїсь абстрактної свободи, участі в управлінні державними справами, революційної перебудови життя та реформ заради реформ... Тому не дивно, що індивідуальний інтелектуальний вакуум та еkleктичне поєднання розрізаних відомостей веде до колективного ідейного хаосу

та люмпенізації громадської думки, що в умовах демократії чи псевдодемократії призводить до кризи традиційних інститутів, зростання недовіри до держави та навіть негативної оцінки її сутності, що відображають різноманітні ліберальні та анархістські концепції.

Звісно, можна довго дискутувати про роль та завдання держави з точки зору ліберальних, консервативних і соціалістичних доктрин, однак, якщо відкинути софізм, ретроспективний аналіз тисячолітньої історії реалізації функцій держави беззаперечно свідчить про перманентне зростання її значення у житті суспільства. Приклад Українських земель цілком це підтверджує. Так, за часів кочівників (кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни) владні інститути не те що практично не управляли справами суспільства, але навіть не мали постійного контролю над територією. В епоху Київської Русі, перші князі (Аскольд і Дір, Олег, Ігор, Святослав) займалися тільки збором данини, походами проти сусідів та укладанням договорів з Візантією, і тільки з часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого можна казати про те, що князь дійсно почав управляти внутрішніми справами держави. Відносно сучасна модель управління утверджується тільки у ХІХ ст., після того, як за часів Олександра І у 1802 р. було утворено міністерства, за Миколи І у 1830-х рр. – кодифіковано законодавство, і, нарешті, скасовано кріпацтво у 1861 р. та проведено інші реформи Олександром ІІ. Водночас, свого максимуму обсяг функцій держави досяг у ХХ ст., за часів радянського патерналізму.

Зрозуміло, також, що роль і значення держави продовжує закономірно зростати і в наш час, що обумовлено масштабністю завдань, які стоять перед людством в умовах нових викликів, пов'язаних зі збільшенням антропогенного навантаження на природу, загостренням глобальних проблем сучасності, насамперед кліматичних змін.

При цьому, цілком очевидно, що життя людини, її власність і права є фікцією, у разі, якщо відсутнє їх нормативне закріплення та інституційні гарантії. Таким чином, держава, що створює чи санкціонує право та забезпечує його дієвість за допомогою апарату примусу, фактично є творцем прав людини та їх захисником від протиправних посягань.

Отже, саме Держава є найвищою цінністю та найважливішим винаходом і благом людства, що гарантує мир, безпеку, благоденство і розвиток суспільства.

Тож, різноманітним т.зв. «реформаторам», «борцям за свободу», які зневажають державу, слід згадати вельми повчальний і трагічний приклад північноамериканських індіанців, відсутність інституту державності в яких унеможливила їх ефективне господарювання, прогресивний розвиток, згуртованість, організований опір загарбникам і призвела до їх винищення колонізаторами.

Таким чином, держава заслуговує на пошану та любов підданих, оскільки захищає їх інтереси, сприяє покращенню їхнього життя, надає суспільству можливість збереження та розвитку. Отже, видатне творче значення держави у житті суспільства вимагає справедливої оцінки та глибокої поваги.

При цьому, необхідно згадати думку Ю.М. Оборотова про те, що «найважливішою складовою аксіосфери держави є її стійкість, оскільки, чим більш стійка держава, тим більшої соціальної та особистісної цінності вона набуває» [7, с. 226].

У цьому контексті доречно сказати, що навіть мислителі ліберального напрямку визнають необхідність стабільності (що зайвий раз свідчить про її цінність). Так, на думку Ф.А. фон Хайєка, встановлені владою норми (право) можуть виконати свою функцію лише у тому разі, якщо вони стануть для людей підставою планування, тобто коли їх будуть дотримуватися протягом тривалого періоду [8, с. 44].

Це цілком природно, оскільки народ може адаптуватися до будь-яких порядків, але вони будуть дієвими, лише за умови їх незмінності та існування упродовж достатньо тривалого часу. У протилежному випадку йдеться не про оперативне управління, а про хаос у ньому, що є свідченням паралічу влади.

Тож, кілька слів варто сказати і про стабільність правлячого режиму як запоруку стабільності у державі. Варто зазначити, що країнам третього світу посилено нав'язується думка про те, що часта змінюваність влади є важливою засадою демократії, тож їх конституції рясніють згадками про те, що «одна і та сама особа не може бути президентом, більше, ніж два строки підряд». Таким чином, тривале перебування при владі глави держави в президентській чи змішаній республіці – президента Білорусі О.Г. Лукашенка, сирійських президентів Х. Асада та Б. Асада, президента Єгипту Х. Мубарака, чи лідера Лівійської джамахірії М. Каддафі тощо безапеляційно засуджується як диктатура і вважається достатньою підставою для кольорової революції. Водночас, тривале правління у парламентській державі одного й того самого глави уряду, наприклад, прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер чи канцлера Німеччини А. Меркель, чомусь, сприймається як явище цілком демократичне та навіть прогресивне...

Так само, не слід забувати, що значна частина європейських країн взагалі є конституційними монархіями (Андорра, Бельгія, Ватикан, Велика Британія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція), тож, глави цих держав не тільки правлять впродовж тривалого часу, але навіть не обираються народом, що, однак, не заважає вважати ці держави демократичними та не є підставою для здійснення революції.

Справа у тому, що ще англійські мислителі XVII – XVIII ст. (Г. Сент-Джон, 1-й віконт Болінброк; Дж. Савіль, 1-й маркіз Галіфакс; граф О. Сідней, Р. Стил та ін.) вважали ідеальною формою правління конституційну монархію, коли до «монархічного стовбуру безболісно прищеплюються аристократичні й демократичні гілки» [9, с. 92], що зумовлює органічне поєднання свободи та влади: корона має достатню владу, але не здатна до руйнівних діянь, а народ використовує надану свободу для захисту своїх інтересів; закон, що обмежує владу корони, чітко розмежує владу й підпорядкування, ставить межі як прерогативи правителя, так і безмежній свободі підданих [10, с. 62].

У свою чергу О. Сідней зазначав, що «Найкращі уряди світу мають поєднувати монархію, аристократію і демократію» [11; 12], а англійський журналіст Р. Стил, розвиваючи ідеї Полібія і Цицерона щодо переваг «змішаної держави», зазначав, що «монархія, коли її підкупають, вироджується в тиранію, аристократія – в олігархію, а демократія схильна до заворушень і безпорядків. І тому, аби усунути небезпеку, яку може зумовлювати кожна з них окремо, винайшли змішану форму правління, що означає правління короля, лордів, громад» [13, с. 114].

Тож, очевидно, що монархічна форма правління зберігається в багатьох державах Європи не тільки, як данина традиції, але й як цілком дієва та ефективна політична модель, адже не даремно Н. Макіавеллі ще у 1513 р. вказував, що «спадковому государю, чий піддани встигли зжитися з правлячим домом, набагато легше утримати владу, ніж новому, оскільки для цього йому достатньо не порушувати звичаю предків і в майбутньому без поспіху прилаштовуватися до нових обставин. При такому образі дій навіть посередній правитель не втратить влади...» [14, с. 34]. Тож, цілком очевидно, що монархічна форма правління, як запорука політичної стабільності, була та є важливою засадою забезпечення процвітання відповідних держав.

Натомість, варто зауважити, що жадана демократією часта змінюваність влади резонно оцінювалась би в умовах монархії як «Епоха палацових переворотів» (як, наприклад, зміна на російському троні 6 монархів впродовж 37 років, між 1725 р. та 1762 р.). Тож, необхідно розуміти, що, як правило, республіка та демократія є значно менш стабільними, ніж монархія, що часто несе для них негативні наслідки. Так, наприклад, в Україні за 30 років незалежності при владі встиг побувати 21 уряд, що, певна річ, не додало нашій державі стабільності та прискорення економічного розвитку.

Загалом же, видатний вчений В.Є. Чиркін зазначає, що: «напівабсолютно-теократична форма (монархії) забезпечує дуже високу стабільність державного управління... Зміна правителя... не зумовлює ніяку дестабілізацію в державі, просто місце одного монарха займає інший. Надійна стабільність забезпечується і в дуалістичній монархії, оскільки монарх довічно займає свою посаду, готує заздалегідь собі сина-наступника... він призначає і відправляє у відставку уряд. Зміна партій у парламенті не впливає на стратегію й методи управління... Стабільність уряду (міністрів) забезпечується в усіх формах президентських республік, адже парламент не формує його (це робить президент)... У парламентарній монархії і парламентарній республіці партійна належність міністрів, склад уряду повніше і точніше відображає зміни суспільної думки, її коливання передусім через парламент. Однак це зумовлює значний недолік – нестабільність уряду... У післявоєнній Італії (на 1998 р.) змінилося 56 складів уряду, кожен з них існував у середньому рік...» [15, с. 151-152].

Тож, слід зазначити, що монархія є значно більш стабільною формою правління, ніж республіка, в якій кожні кілька років має місце зміна влади. При цьому, якщо вибори президента, парламенту та органів місцевого самоврядування відбуваються впродовж короткого проміжку часу, коли громадська думка захоплена симпатією до певної однієї політичної сили, фактично, ніщо не убезпечує державну владу від її узурпації монобільшістю, тобто на зміну одноосібній (монархічній) диктатурі приходять колегіальна (республіканська).

Тож, якщо попри історичний досвід Англії у 1660 р., Франції у 1814-1815 рр., 1852 р., Греції у 1832 р. і 1935 р., Іспанії у 1874 р. і 1975 р. та ін. держав реставрація монархії в певній країні наразі вбачається нездійсненною, необхідно подбати хоча би про планомірність передання влади як своєрідний напівзахід забезпечення стабільності в умовах республіканського правління.

На нашу думку, важливою засадою забезпечення політичної стабільності в державі є формування одно- чи двопартійної системи; натомість, багатопартійна система, навпаки, загрожує їй.

Разом із тим, цілком очевидно, що, за однопартійної системи, у разі належності всієї повноти влади одній політичній силі, матиме місце державний режим, близький до авторитаризму. При цьому, такий режим зовсім не слід сприймати виключно як негативне явище. Так, одним з різновидів авторитарного режиму О.Ф. Скакун називає авторитарний стабілізаційний режим, що має на меті збереження існуючого суспільно-політичного ладу та проведення мобілізаційних заходів, спрямованих на подолання труднощів, що виникли внаслідок надзвичайних обставин [16, с. 86].

В.В. Бушанський зазначає, що авторитаризму властиві позитивні й негативні риси, але сама закономірність його виникнення (необхідність подолання кризи, наведення порядку, прискорення формування нової системи суспільного буття, управління народним господарством тощо) певною мірою його виправдовує. Водночас, ефективність та функціональність авторитаризму дають змогу констатувати, що авторитарні важелі управління варто не ігнорувати, а використовувати [17, с. 593].

При цьому, слід згадати, що в основу класифікації державних режимів на тоталітарні, авторитарні та демократичні покладено домінування тієї чи іншої гілки влади: за тоталітаризму поділ влад взагалі відсутній; за авторитаризму домінує виконавча влада, а за демократії – судова або законодавча [18, с. 374-375].

Водночас, видатний державознавець В.С. Чиркін вказує, що найбільш високий рівень стабільності спостерігається в тих державах, де керівна роль належить виконавчій владі – у теократично-дуалістичних монархіях, президентських республіках тощо [15, с. 151-152].

Варто сказати, що на думку О.Д. Керімова, домінуюче становище виконавчої влади є історично визначеним, об'єктивно зумовленим всім ходом розвитку людської цивілізації [19, с. 106-107], оскільки саме вона має найбільші фінансові, матеріально-технічні, техніко-технологічні, організаційні, людські та ін. ресурси; надзвичайно великі можливості впливу на всі інші державно-владні структури, передусім на парламент; є ініціатором прийняття більшості законів; має найміцніші управлінські потужності; створює переважну більшість нормативних (підзаконних) актів; характеризується найбільшою оперативністю тощо [19, с. 100-112].

Не слід забувати і про те, що виконавча влада, на відміну від інших гілок влади, діє безупинно і скрізь на території держави, а також має у своєму розпорядженні силові структури (силу), що є реальною основою владарювання.

Отже, з цього випливає висновок про те, що стабільність управління, як важлива засада його досконалості, значною мірою залежить від домінування виконавчої влади.

При цьому, М.О. Баранов вказує, що інститути, які заважають концентрації влади, можуть паралізувати роботу уряду й перешкоджати проведенню реформ [20, с. 179-185], тож, концентрацію влади слід вважати цілком виправданою за певних обставин.

Зауважимо, що вища, порівняно з демократичним режимом, ефективність авторитаризму підтверджується і тим фактом, що за умов війни, надзвичайного стану чи потреби у рішучих діях, в багатьох країнах світу перевага надається саме йому.

Серед прикладів недемократичних режимів Новітньої історії, які досягли певних успіхів у соціально-економічному розвитку, можна назвати етатистську Туреччину, СРСР, Третій Рейх, Китай, Лівію, Білорусь тощо. В якості історичних прикладів до них можна додати й Наполеонівську Францію та численні абсолютні монархії Нового часу (Франція часів Людовіка XIV, Росія часів Петра I та Катерини II, Пруссія часів Фрідріха II та ін.) тощо. При цьому, варто зауважити, що досить часто етатистська держава тоталітарного патерналізму володіє значно вищим рівнем ефективності та легітимності, ніж країна голодної демократії і ліберальної байдужості до потреб народу.

З іншого боку, якщо жодна політична сила не володіє достатнім рівнем легітимності та авторитету для того, щоби встановити однопартійну систему, необхідно замислитися над перспективами формування та функціонування двопартійної.

Зауважимо, що наразі двопартійна система діє у таких провідних країнах світу, як Велика Британія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія [21, с. 111], й, очевидно, саме вона сприяла високому ступеню політичної стабільності та, як наслідок, – процвітанню відповідних англосаксонських держав. Невипадково М. Дюверже зазначав: «Традиція двопартійності в Америці та Англії – важливий фактор їх сучасної могутності» [22, с. 278].

На нашу думку, двопартійній системі властива низка переваг, зокрема: а) така система сприяє консолідації суспільства, оскільки політичні прихильності більшості народу не розпорошені між десятками великих та сотнями дрібних партій, ідеологічні програми яких дублюють одна одну; б) кожна партія має давню історію і турбується про свою репутацію, тож не допускає у свої лави відверто одіозних чи безчесних осіб; в) політичні діячі обох партій змушені уникати неналежної поведінки, оскільки будь-який недолугий вчинок чи скандал за участі представника однієї з партій надає бонуси їх прямим конкурентам; г) потенційні «времяшники» не мають можливості систематично кочувати від партії до партії напередодні чергових виборів; г) правляча партія несе пряму політичну відповідальність за результати своєї діяльності, тож намагається правити якнайкраще; д) опозиційна партія має підстави розраховувати на прихід до влади у цивілізований мирний законний спосіб, не вдаючись до перевороту (оскільки альтернативна їй опозиційна сила відсутня), тож, має місце творча політична конкуренція, а не революційна «війна всіх проти всіх», що веде до безладу у суспільстві та знищення державності; е) у разі, якщо опозиція раптом наслідиться боротися за владу насильницькими методами, на неї чекатиме сувора реакція з боку згуртованої провладної сили; е) у разі, якщо революція все ж таки розпочнеться, у народу не виникатиме сумнівів щодо того, хто саме винуватий у прийдешніх бідах і безладі, тож, опозиційна партія не наважиться застосовувати подібні методи (побоюючись за свою репутацію), оскільки критикувати чинний режим завжди легше, ніж зробити бодай щось корисне, перебуваючи при владі, особливо у розореній революцією країні; ж) народ не схильний до участі в революції, оскільки опозиційна партія та її діячі давно йому відомі, тож громадяни не мають ілюзій щодо того, що новий «хороший» правитель миттєво скрізь наведе лад змахом чарівної палички; з) обидві політичні партії можуть фінансуватися і реально контролюватися одними і тими самими особами (елітарною групою, олігархією), тож зміна правлячої партії не призведе до радикального перегляду зовнішньо- і внутрішньополітичного курсу держави та зруйнування здобутків попереднього режиму тощо.

Також, необхідно звернути увагу й на певні додаткові положення, що органічно доповнюють двопартійну систему. Йдеться, зокрема, про позитивний досвід існування інституту непрямих виборів президента США. Так, у Сполучених Штатах «президент обирається шляхом складної системи непрямих виборів, за якої виборці голосують за колегію виборщиків, яка потім обирає главу держави» [23, с. 211], при цьому «всі виборщики від штату представляють одну партію, оскільки кожна політична партія висуває в штаті повний список своїх кандидатів, за який і голосують виборці» [23, с. 211].

Зауважимо, що така виборча система сприяє забезпеченню політичної стабільності в державі, оскільки: а) некомпетентність маси виборців врівноважується елітарністю колегією виборщиків, представники якої, безсумнівно, мають більш високий рівень освіти і культури та займають вище соціально-економічне становище у суспільстві, ніж широкі верстви населення, тож, фактично, безпосередньо главу держави обирають тільки найкращі представники суспільства; б) основні кандидати на пост глави держави проходять ретельний попередній відбір, оскільки висуваються провідними політичними партіями, що мають давні традиції і дорожать своєю репутацією, тож, фактично, в будь-якому разі, держава одержить гідного президента, незалежно від того, який саме кандидат переможе на конкретних виборах.

Так само, вельми мудрими видаються чинні у США положення щодо того, що «вибори глави держави відбуваються у чітко визначений строк – у перший вівторок після першого понеділка листопада високосного року (у перший вівторок листопада, крім 1 листопада). При цьому дострокові вибори Конституцією не передбачені. У випадку дострокового припинення главою держави своїх повноважень його функції виконує віце-президент впродовж всього строку, що залишився до виборів» [23, с. 211]. Таким чином, також, гарантується політична стабільність, оскільки, за будь-яких обставин, держава неухильно рухається вперед за задалегідь визначеним курсом.

Отже, в ідеалі, будь-яка держава повинна прагнути до формування дійсної чи удаваної двопартійної системи. При цьому, зрозуміло, що йдеться про фактичний стан справ, а не про формальне закріплення в конституції двопартійної системи та штучне обмеження кількості партій шляхом заборони реєстрації третьої та наступних партій. В цьому контексті зауважимо, що навіть у державах з класичною двопартійною системою, на кшталт США чи Великої Британії, насправді існують декілька партій, хоча впродовж століть реальні шанси здобути владу мають тільки дві з них.

Водночас, наші опоненти можуть зауважити, що формування двопартійної системи може нести певні загрози, зокрема: свідомий тиск влади на другорядні партії, обмеження прав невеликих партій

брати участь у роботі парламенту, відторгнення значної кількості населення від участі у політичних процесах внаслідок завищеного виборчого порогу тощо.

На це ми відповімо наступне. По-перше, існування безлічі невеликих і неієвих політичних партій не є самоціллю, тож наведені фактори стимулюватимуть об'єднання дрібних партій і, таким чином, сприятимуть формуванню великих. По-друге, за своєю сутністю, політична партія повинна являти собою не групу підтримки певного претендента на владну посаду, а групу прихильників певної ідеологічної програми; при цьому, чисельність цілком оригінальних метаідеологій (консерватизм, лібералізм, соціалізм) є відносно невеликою, особливо порівняно з кількістю партій в умовах багатопартійної системи, тож, укрупнення партій на ідеологічних засадах неодмінно піде на користь впорядкуванню громадської думки та політичного життя. По-третє, виборці можуть залишитися без свого представника тільки в умовах багатопартійної системи, коли певні дрібні партії не потрапили до представницьких органів; натомість, при двопартійній системі, цілком очевидно, що кожен виборець буде представлений чи то депутатами владарюючої, чи то депутатами опозиційної партії, що дає підстави стверджувати, що двопартійна система забезпечує більш повне представництво, ніж багатопартійна.

Крім того, видатний французький політолог і державознавець М. Дюверже зазначав, що «Уявлення про природність політичного дуалізму можна знайти в багатьох соціологічних концепціях – вельми, до речі, відмінних. Деякі автори протиставляють радикальний склад розуму (як його розуміли у ХІХ столітті – сьогодні його назвали би революційним) і консервативний [24, с. 82-83]: протиставлення занадто абстрактне і приблизне, але зовсім не помилкове. Дійсно, є люди, що почуваються цілком комфортно в атмосфері загальноновизнаних ідей, загальноприйнятих традицій та розхожих звичок, тоді як інші відчують непереборну потребу все змінювати, все перетворювати і скрізь запроваджувати нововведення» [22, с. 276-277]. Мислитель продовжує: «Впродовж історії всі великі групові протистояння мали дуалістичний характер: арманьяки і бургіньйони, гвельфи і гібеліни, католики і протестанти, жирондисти і якобінці, консерватори і ліберали, буржуа і соціалісти, західники і комуністи. Все це протиставлення спрощені, але у них відкинуті лише другорядні відмінності. Кожного разу, коли суспільна думка опиняється перед обличчям великих фундаментальних проблем, вона демонструє схильність кристалізуватися навколо двох протилежних полюсів. Природний розвиток соціумів схильний до двопартійності, хоча він може й явно суперечити їй» [22, с. 276-277].

Згідно зі сформульованим мислителем «законом Дюверже»: «мажоритарне голосування в один тур веде до дуалізму партій» [22, с. 279], адже «Спостерігається майже повне співпадіння між мажоритарним голосуванням в один тур і двопартійністю: в країнах з дуалістичним режимом завжди прийнята мажоритарна виборча система, а всі країни з цією виборчою системою незмінно виявляються дуалістичними. Виключення украй рідкісні і зазвичай можуть бути пояснені певними особливими обставинами» [22, с. 279].

Така ситуація пояснюється тим, що система мажоритарного представництва веде до того, що шанси нових дрібних партій потрапити до парламенту вельми мізерні. Зазвичай, у парламенті опиняються з одного боку представники певної традиційної народної партії, часто соціал-демократичного напрямку, а з другого – ліберально-консервативної партії. Типовими прикладами є двопартійні системи США, Мальти та ін. [25].

Таким чином, досить важливою засадою формування двопартійної системи, як запоруки політичної стабільності, є запровадження мажоритарного голосування в один тур. Натомість, впровадження пропорційної чи змішаної виборчої системи, на нашу думку, не можна вважати корисним явищем, оскільки це не сприяє утвердженню двопартійної системи.

Так, зокрема, М. Дюверже зазначав: «мажоритарне голосування в два тури і система пропорційного представництва призводять до багатопартійності» [22, с. 300]. При цьому, французький політолог вказував: «Багатопартійність нерідко змішують з відсутністю партій. Країна, де суспільна думка розколота на численні, але недовговічні, ефемерні і швидкоплинні групи, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності: вона переживає ще передісторію партій та знаходиться у тій фазі загальної еволюції, до якої розрізнення двопартійності і багатопартійності зовсім не може бути застосоване, оскільки ще нема справжніх партій» [22, с. 288].

Зауважимо, що вищевказане вельми точно характеризує і ситуацію в Україні. Так, за даними Міносту, у державі наразі існує 365 (!) політичних партій [26]. Цілком очевидно, що переважна більшість з них являють собою партії-одноденки харизматичного типу, утворені певними лідерами, чий амбіції явно перевищують здібності. При цьому, такі «партії» не мають ні власної оригінальної іде-

ології (яка би відрізняла їх від десятків і сотень аналогічних), ні виваженої реалістичної політичної програми, ні здатності втілити її у життя, ні реального впливу на політичні процеси в країні. Доволі показовим є той факт, що в Україні за часів незалежності з-поміж сотень існуючих політичних партій знайдеться лише кілька таких, які зберігали свій вплив впродовж більше, ніж 1-2 скликань – строку відверто мізерного з точки зору формування ідеології, історії та буття держави.

На нашу думку, слід сказати, що фактична неможливість побудови двопартійної (чи, принаймні, кількопартійної) системи в певній державі свідчить про певний масштаб «розброду і хитання» в думках її народу, а також про рівень його політичної культури. Тож, у тих державах, де з певних причин (насамперед, історичних обставин, ментальності народу, відсутності відповідної політичної традиції, сформованих ідеологій, державницьки-орієнтованих політичних еліт, провідних та авторитетних політичних сил, ідеологічних, а не харизматичних партій тощо), не може бути сформована двопартійна система, логічно виникає потреба в утвердженні «сильної руки» та однопартійної системи; при цьому, період її існування може тривати до тих пір, поки громадянське суспільство не буде готовим до побудови двопартійної системи.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до другої далеко не завжди означає прогрес і покращення становища народу і, навпаки, навіть може сприяти підвищенню рівня його соціально-економічної експлуатації та регресу. Так, скажімо, перехід від рабовласництва до феодалізму був пов'язаний з п'ятисотлітнім варварством Темних віків; при цьому, відродження здобутків Античності відбулося тільки через тисячу років, в епоху Ренесансу. У свою чергу, перехід від феодалізму до капіталізму позначився збільшенням рівня експлуатації людини людиною (збільшення панщини, безправність робітничого класу або відсутність засобів до існування у звільнених з кріпацтва бідняків тощо) та кривавими вакханаліями буржуазно-демократичних революцій. У свою чергу, у ХХ ст. соціалістичні революції у низці країн призвели до становлення тоталітарних режимів та масових жертв. При цьому, революція не сприяє розв'язанню накопичених соціально-економічних проблем, а лише загострює їх, знищуючи багатівікове надбання суспільства та перешкоджаючи подальшому нормальному розвитку.

2. Справжнє благополуччя людини і суспільства не може залежати тільки від декларування «свободи, рівності, братерства», зміни «поганої» влади на «добру», або переходу до наступної суспільно-економічної формації шляхом революції. Насправді добробут і благополуччя людини і суспільства залежать насамперед від поступу науково-технічного прогресу, технологічних, господарських та економічних факторів розвитку, що поліпшують реальну якість життя народу, і для забезпечення яких, насамперед, потрібна стабільність, дарована і гарантована державою. Зауважимо, що це судження справедливе не тільки в довго-, але навіть і в короткостроковому вимірі: наприклад, надзвичайно низький рівень ВВП України у 2014-2016 рр., обумовлений революційними подіями та бойовими діями на Сході, почав поступово збільшуватися із 2017 р., коли інтенсивність дестабілізуючих суспільство факторів почала зменшуватися.

3. Державність є найважливішим винаходом, найвищою цінністю та найбільшим надбанням суспільства, оскільки саме вона забезпечує мир, безпеку, благоденство і розвиток певного народу за допомогою згуртування сил окремих людей та управління ними. Історія свідчить, що, з плином часу, роль і значення держави невинно зростає, пропорційно до масштабів і завдань соціально-економічного розвитку, викликів і проблем, які стоять перед суспільством. При цьому, важливою складовою цінності держави є її стійкість, як визначальна засада стабільності, що необхідна для планомірного розвитку та нормального буття суспільства.

4. Як свідчать логіка, історія та досвід європейських та інших країн, монархія є значно більш стабільною формою правління, ніж республіка, в якій кожні кілька років має місце зміна влади, що, однак, не забезпечує суспільство від колегіальної тиранії монобільшості, але часто породжує боротьбу за владу різних політичних сил, неузгодженість дій різних гілок та органів влади.

Водночас, якщо, попри відомий Новій та Новітній історії досвід, реставрація монархії в певній країні вбачається наразі нездійсненною, необхідно подбати хоча би про планомірність передання влади як своєрідний напівзахід забезпечення стабільності в умовах республіканського правління.

5. Доволі високим ступенем стабільності, також, характеризується теократія, президентська республіка та різноманітні режими, за яких панівне становище займає виконавча влада, якій об'єктивно належать найбільші ресурси (включаючи силові структури) та найважливіше місце у системі державного управління.

6. Важливою засадою забезпечення політичної стабільності слід вважати існування одно- чи дво- партійної системи.

Однопартійна система, за своєю природою, близька до авторитаризму, однак, попри поширений стереотип, авторитарний державний режим часто є достатньо корисним для стабілізації життя суспільства, подолання різноманітних проблем, концентрації ресурсів, проведення реформ та здійснення масштабних проектів – достатньо згадати, що в умовах воєнного чи надзвичайного стану багато держав звертаються до авторитаризму, що засвідчує більш високий ступінь його ефективності, порівняно з демократією.

При цьому, недемократичні режими вельми часто досягають високого рівня ефективності та легітимності, як про це свідчить попередній досвід етатистської Туреччини, СРСР, Третього Рейху, Китаю, Лівії, Білорусі, а також Наполеонівської Франції та численних абсолютних монархій Нового часу (Франція часів Людовіка XIV, Росія часів Петра I та Катерини II, Пруссія часів Фрідріха II та ін.) тощо.

Двопартійна система свідчить про політичну зрілість суспільства, консолідацію його членів навколо певних ідеологій та партій, що мають давні традиції, дорожать своєю репутацією, не допускають у свої лави негідних осіб, несуть реальну політичну відповідальність за свої діяння, намагаються якнайкраще управляти справами суспільства, розраховують на законний мирний прихід до влади, добре відомі народу і не навіюють йому нереалістичних очікувань та марних сподівань на революційну перебудову суспільства, а політичні діячі кожної з двох партій змушені утримуватися від неналежної поведінки, оскільки будь-який їх недолугий вчинок надає бонуси їх прямим конкурентам тощо. До того ж, за (псевдо)двопартійної системи, певна елітарна група (аристократія, олігархія, тіньова політична еліта тощо) може контролювати та фінансувати обидві партії, що призведе до планомірності розвитку суспільства, оскільки формальна зміна влади в дійсності жодною мірою не змінюватиме зовнішньо- і внутрішньополітичний курс. При цьому, надзвичайно корисним додатком до двопартійної системи слід вважати інститут чітко фіксованих у часі непрямих виборів глави держави (як це є, наприклад, у США), що сприяє забезпеченню політичної стабільності завдяки: а) врівноваженню некомпетентності широких верств виборців елітарністю колегиї виборщиків; б) належному партійному добору кандидатів на пост президента; в) неухильності руху держави за задалегідь визначеним курсом.

Окрім певних історичних обставин, ментальності народу, відповідної політичної традиції, наявності провідних та авторитетних політичних сил, ідеологічних, а не харизматичних партій тощо, формування двопартійної системи значною мірою пов'язане із запровадженням мажоритарного голосування в один тур, як про це каже «закон Дюверже».

Натомість, пропорційне голосування або мажоритарне голосування в два тури призводять до формування багатопартійної системи, яка негативно впливає на стабільність у суспільстві, оскільки свідчить про значну фрагментацію громадської думки, хаос у політичній системі суспільства, сприяє безвідповідальності владарюючих, дає їм змогу не обмежувати себе у виборі засобів у гонитві за владою, відкриває небачені перспективи клептократії і політичного шахрайства для різного роду політичних кочівників, авантюристів та «временщиків» тощо.

7. Те суспільство, яке є далеким від формування повноцінної двопартійної системи, потребує утвердження однопартійності (принаймні на перехідний період) для забезпечення від постійного хаосу багатопартійності, що може призвести до падіння державності на тлі загального безладу.

8. Тож, перспективи утвердження в державі політичної стабільності, як запоруки добробуту суспільства, ми вбачаємо в конституційній монархії, президентській республіці, пануванні виконавчої влади, авторитаризмі, формуванні одно- чи, в майбутньому, двопартійної системи із чітко фіксованими у часі непрямыми виборами тощо.

Перспективним напрямком подальшої розробки відповідної проблематики нам вбачається дослідження творчої ролі держави у контексті консолідації та розвитку суспільства, а також реальних факторів, які лежать в основі сили держави та її здатності гарантувати інтереси суспільства і попереджувати революції тощо.

Список використаних джерел:

1. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. Издание 6-е, исправленное. Москва : Издательство ЭКСМО-Пресс, 2002. 1056 с.

2. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. Москва : Рудомино. 1993. 144 с.
3. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / пер. с англ. С. Векслер / под ред. А. Бабича. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 411 с.
4. Панщина, Кріпацтво / Українська мала енциклопедія: У 8 т. / Укл. проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес : Друкарня «Чемпіон», 1962. Т. 5. Кн. 10 : Літери Ол-Пер. С. 1288-1289.
5. Чехович В.А. Фільварок / Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т – Я. URL: <https://leksika.com.ua/19691011/legal/filvarok> (дата звернення: 02.01.2021).
6. Ukraine GDP. *Trading Economics*. URL: <https://tradingeconomics.com/ukraine/gdp> (date of reference: 23.08.2021).
7. Оборотов Ю.Н. Содержание аксиосферы государства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 223-231.
8. Хайек Ф.А. Міраж соціальної справедливості. *Право, законодавство та свобода*: в 3 т. Київ : Сфера, 1999. Т. 2. 200 с.
9. Bolingbroke H.St.J. The idea of a Patriot-King. *Letters on the spirit of patriotism*. London, 1749.
10. The complete works of George Savile first marquess of Halifax. Oxford, 1912.
11. Sidney, Algernon. Discourses Concerning Government. Indianapolis, 1990.
12. Мироненко О.М. Сідней / Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П – С. URL: <https://leksika.com.ua/15130708/legal/sidney> (дата звернення: 04.12.2021).
13. Steele R. The Englishman. London, 1955.
14. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 272 с.
15. Чиркин В.Е. Государствоведение: учебник. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва : Юристъ, 2000. 384 с.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з російської. Харків : Консум, 2001. 656 с.
17. Бушанський В.В. Авторитаризм: pro et contra. *Держава і право: Збірник наукових праць: юридичні і політичні науки*. 2007. Вип. 36. С. 590-597.
18. Кухта Б. Режим політичний / Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 374-375.
19. Керимов А.Д. Современное государство: вопросы теории. Москва : Норма, 2008. 144 с.
20. Баранов Н.А. Об эффективности демократии. Актуальные проблемы современного политического процесса : материалы международной научной конференции, г. Санкт-Петербург, 15 февраля 2007 г. Санкт-Петербург : Балтийский государственный технический университет, 2007. Ч. 1. С. 179-185.
21. Романюк А. Двопартійна система / Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / за ред. Б. Кухти. Львів : Кальварія, 2003. С. 111.
22. Дюверже М. Политические партии / перевод с французского. Москва : Академический проект, 2002. 560 с.
23. Конституционное право зарубежных стран / О.В. Афанасьева и др. ; под ред. д.ю.н., проф. А.В. Малько. Москва : Норма, 2004. 320 с.
24. Macaulay. History of England. London, 1947.
25. Яромская Н.Б., Лихтенштейн А.В. Закон Дюверже и система относительного большинства на думских выборах. *Политическая наука*. 2003. № 1. С. 103-126.
26. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2021 року. *Офіційний вебсайт Міністерства юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення: 19.01.2022).